

СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ НА ХАРКІВЩИНІ В 1920-х рр.

Анотація. Стаття присвячена територіально-галузевому розміщенню селянських кустарних промислів на території Харківщини. Досліджено окремі місцеві промисли, їх географічний розподіл по губернії, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики.

Ключові слова: нова економічна політика, кустар, промисли, сільське господарство, Харківщина.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження пов'язана з недостатнім вивченням теми в історіографії. В історичних та історико-економічних працях в основному висвітлено питання аграрних відносин. Питання селянських домашніх промислів на Харківщині в досліджуваній період досі немає комплексного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші дослідження з питань селянських промислів та розвитку промислової кооперації з'явилися вже в 20-ті рр. ХХ ст. [1; 2] Треба відзначити роботи А. Рибнікова, в яких кустарні селянські промисли розглядалися як частина селянської економіки [1; 2]. У історичній науці тривалий час з'являлись загальні соціально-економічні дослідження, а питання селянських промислів залишилися поза увагою істориків. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядається в працях О. Сушка [3], В. Олянич [4] та ін. Вивчення селянських промислів на Харківщині в період непу, ще не стало предметом окремого дослідження.

Для вивчення даного питання ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали відповідних відділів ЦСУ. Матеріали промислової статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщували таблиці, які характеризували виробничу діяльність. Підсумки обстежень друкувалися до 1927 р. в «Трудах ЦСУ» і до початку 1930 р. – в серії «Статистика України» [5–7]. Поряд з опублікованою статистикою 1920-х р., важливою складовою джерельної бази дослідження виступив перепис 1926 р. [8]. В опублікованих матеріалах були вміщені дані про чисельність осіб, зайнятих у дрібному виробництві.

Мета. Метою статті є дослідження селянських промислів на Харківщині в 1920-х рр. Харківщина (Слобожанщина) – великий регіон, що до 1925 р. в основному співпадав з межами Харківської губернії, а в 1925–1930 рр. був розділений на кілька округ – Харківську, Сумську, Куп'янську, Ізюмську, Охтирську. Хронологічні рамки статті охоплюють період 1921–1929 рр., у межах яких реалізовувалася нова економічна політика.

Виклад основного матеріалу. Інформацію про загальну кількість господарств-промисловців на початку 1920-х рр. фіксують статистичні довідники. Але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслюють їх галузевий розподіл. Демографічний перепис населення 1926 р. дає найвичерпніші і найрепрезентативніші дані про соціаль но-професійний склад селян і територіально-галузевий розподіл. За переписом 1926 р. селяни складали 76,8 % на Харківщині, з них промислами займалися 16690 селян [8, 88, 102].

У селі особливо були розвинені промисли з обробки дерева, з обробки волокнистих і харчових речовин та обробки речовин тваринного походження. Значного розвитку промисли набули в Мереф'янському, Дергачівському, Богодухівському, Люботинському, Вільшанському районах. Звертаючись до характеристики існуючих на той час кустарних промислів, знаходимо, що все кустарне виробництво Харківщини можна розподілити на чотири великі групи.

Перша. Механічна і хімічна обробка дерева і його частин. У цю групу ввійшли промисли: бондарський, возово-колісний, столярний, виробництво сільськогосподарських знарядь, вироблення прядильних гребенів і ткацьких верстатів, плетіння корзин та інше.

Друга. Обробка волокнистих речовин і шерсті. До цієї групи відносимо: ткацтво полотна, шерсті і виготовлення мотузок.

Третя. Виготовлення одягу і взуття. У цю групу ввійшли промисли: шкіряний, кушнірний (смушковий), шевський, шапковий і кравецький.

Четверта. Обробка метало-мінеральних речовин. В цю групу входять наступні промисли: гончарний, ковальський і слюсарний.

Місцеві кустарні промисли на Харківщині були досить різноманітними. З усіх галузей місцевих кустарних промислів найбільш поширеними по губернії були наступні: з групи

металевого виробництва – ковальсько-слюсарний промисел; з третьої групи (виготовлення одягу і взуття) – кравецький, шевський і частково шкіряно-кушнірний промисли; з деревообробних промислів–столярний, бондарський і колісний; нарешті, з волокнисто-оброблювального виробництва – ткацький промисел. Територіальна поширеність інших промислів, за виключенням гончарного виробництва, виражена слабо.

Що стосується розміру кустарних виробництв по числу осіб зайнятих в них, то перші місця в даному відношенні займали наступні промисли: ткацький (25,6% від загального числа кустарів), шевський (17,5%) і кравецький (14,2%). Слід за цими промислами ідуть: ковальський (8,8%); столярний (8,3%); колісно-возний, бондарський, токарний, гончарний і плетіння корзин (від 4 до 5%). Розміри останніх зареєстрованих промислів незначні [5, 73–74]. Відносно бондарного і столярного промислів слід зазначити, що вони були поширені майже рівномірно по території Харківщини. Лише у Харківському районі був відносно слабо розвинений бондарський, а в Лебединському, Валківському і Зміївському районах – столярний промисел.

Колісний промисел, хоча і був розкиданий по всьому краю, але відносно крупніші розміри виробництва зустрічалися в Сумському, Зміївському і Охтирському районах. Головні центри колісного виробництва знаходились в Сумському окрузі, с. Великий Чернетчин (45%), потім в с. Млинках (15%), с. Котельві (7%), в с. Тутлега (13%). У с. Великий Чернетчин Сумського району, окрім колісників зустрічалися і кустарі, що займалися виробництвом возів (28 чол. – 10%) [6, 43,65,77].

Виробництво сільськогосподарських знарядь праці було поширено в Куп'янському, Валківському, Зміївському, Ізюмському районах. В інших районах нараховувалося лише по декілька промисловців, які займалися виготовленням сільськогосподарських знарядь праці. Всього промисловців, які займалися цим промислом на Харківщині нараховувалося 1550 родин.

Вироблення ткацьких верстатів і прядильних гребенів було виключно зосереджене в Сумському окрузі Лебединському районі, де головний центр указанного виробництва знаходився в с. Ясенове (48%), немало кустарів зайнятих даним виробництвом було і в с. Мартинівка (21%) [6, 81,83].

Плетіння корзин було зосереджено головним чином в Куп'янській окрузі, де в селі Петропавлівка і прилеглих хуторах знаходилося багато кустарів які плели корзини (38%); багато селян, що займалися плетінням корзин в селі Варварівка і в селі Двурічний Кут, Харківської округи (21%) [7, 5–9]. Окрім корзин також виготовляли з лози стільці, крісла та інші меблі.

Майже всі продукти виробництва деревообробних промислів виготовлялися для задоволення місцевих потреб. Тому збували свою продукцію, головним чином, по місцях виробництва, місцевих ярмарках, інколи надлишок розвозили по сусідніх округах. Деякі вироби відправляли за спеціальним призначенням. Так наприклад корзини з Харківської округи в великій кількості продавалися на Південь, переважно на рибний промисел. Корзини з Куп'янської округи, відправлялися скупникам в Ростов на Дону. Не звертаючи на досить широке поширення деревообробних промислів на Харківщині великою перешкодою для розвитку цих промислів була відсутність лісу.

Обробка рослинного волокна була поширена в губернії майже виключно у формі ткацтва полотна, вироблення ж мотузок розвинене слабо. По всьому краю цим промислом було зайнято лише 50 чол. Ще меншу кількість притягують до себе промисли по обробці шерсті, а саме: шаповальним промислом було зайнято всього 16 людей на весь край, а ткацтвом шерсті лише 8 чоловік. Розвитку ткацького промислу перешкождали: відсутність правильного збуту товарів; конкуренція з більш дешевими фабричними виробами; відсутність матеріалу; нестача вільних грошей для придбання матеріалів.

Ткацтвом льону займалося, навпаки багато селян, 8793 чол., розташовувались з тією або іншою густотою по всьому краю. В Зміївському районі (с. Лиман 1013 чол.), Богодухівському районі (с. Старий Горобина – 212 чол.), Охтирському районі (с. Жигайловка – 217 чол.), Харківському районі (с. Русяве-Лозове – 620 чол.), Валківському районі (Ст. Водолага – 255 чол.) і Лебединському районі (с. Олешня – 160 чол.) [5, с. 21, 26, 28-29].

Широкого розвитку і поширення досягали лише шевський і кравецький промисли; шапковий і шубний промисли зустрічалися далеко не повсюдно, і при тому мали досить

слабкий розвиток по кількості зайнятих осіб, що брали участь в цих промислах. Обробка шкіри у вигляді шевського промислу розвинена в той час в наступних районах: Валківському, Сумському, Ізюмському, Харківському і Волчанському. Кравецький промисел, наряду з чоботарським, належав до числа найбільш поширених.

Чоботарі зустрічалися в великій кількості в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (139 чол.), тут-же і кустарі по обробленню шкіри (22 чол.); в с. Шандрігалово, Ізюмського району Харківської округи (76 чоботарі і 24 чинбарів) і с. Деркачі, Харківського району Харківської округи (97 чоботарі). Загальна кількість чоботарів на Харківщині приблизно 400 родин. Шапкове виробництво зосереджене виключно в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (91 чол. – 43 %), а шиття кожухів в с. Котельва (5%), Охтирського району Харківської округи [6, 3–11, 18]. Взуття, виготовлене селянами-промисловцями, йшло передусім на задоволення місцевих потреб. Продавалося на місцевих ярмарках і базарах, а частина в Харкові і в інші великих містах.

Ковальсько-слюсарна справа була поширена по всіх округах краю, відносно велика кількість ковалів знаходилась в Вовчанському районі і Сумській округі [9, 39].

Гончарним промислом в краї було зайнято 1258 кустарів, але вони, в основному, зустрічалися в с. Нова Водолага (282 чол.) і с. Просяне (76 чол.) Валківського району; с. Евсуг (122 чол.), с. Боромля (69 чол.) і с. Котельва (55 чол.) Охтирського району [6, 35–37].

Виробництвом цегли в середині 1920-х рр. було зайнято приблизно 500 родин. В деяких випадках зазначається, що вироблялася цегла-сирець, але загалом ми не маємо даних проте, чи обпікалася цегла чи ні. Загалом цей промисел був розкиданий невеликими групами і одинцями по всій території Харківщини. У значній кількості родини, які займалися виготовленням цегли, зустрічаються в 4 районах: Куп'янському, Валківському, Ізюмському і Лебединському.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців. Виокремлюють шість груп, які займалися селянськими промислами: робітники; службовці; з наймитами; що працюють лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 10 %, друга – 1 %, третя – 5 %, четверта – 11 %, п'ята – 62%, шоста – 11% [8, 106–123]. А отже в основному промислами займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 82%). Значить це був сімейний приробіток. Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустаря можна скласти з даних «Статистика України» [5, 73].

Табл. 1

Сільські кустарі за розмірами посівних площ*

Без посіву	До 1 дес.	1-2 дес.	2-3 дес.	3-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-10 дес.	Від 10 дес. і більше
1,60%	44,80%	29,40%	11,80%	4,60%	3,40%	2,50%	1,10%	0,80%

*Таблицю складено авторкою за переписом 1926 р. [8].

Ці дані показують, що сума без посівних і з посівами до 2 десятин складала 75, 8%. Селянин з таким посівом відносився до селянської бідноти. Якщо без посівних і з посівами до 2 десятин нараховувалося 75, 8%, то без коня або з одним конем нараховувалося до 91,7%. Тому визначаючи кустарно-промислову масу, як заможну групу селянства є помилкою.

Табл. 2

Дохід від промислових занять у відсотках*

Без посіву	До 2 дес.	2-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-16 дес.	Від 16 дес. і більше
8,90%	32,30%	19,60%	15,10%	9,10%	6,40%	0,80%

*Таблицю складено авторкою за переписом 1926 р. [8].

Цікаво що приробіток від промислів по відношенню до загального чистого доходу селянської родини був тим більший, чим менший розмір посіву. Чим менший розмір посівної площі, тим більше часу затрачував селянин на промисли. Звідси прямим наслідком є те, що дохід від промислів по відношенню до загального числа доходів селянської родини був тим вище, чим менше розмір посіву. Так, господарство з посівом до 2 дес. поповнювало свій бюджет від промислових занять в розмірі від 70–92%, при посіві близько

2–6 дес. – 45–55 %, при посіві близько 6–8 дес. – 30–40%, і лише при посіві більше 8 десятин промисли давали 20% бюджету [5, 73–74].

У період непу кооперація стала однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин. Важливим рубежем у розвитку кооперації став декрет Раднаркому від 7 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію». Декрет визначав нові завдання кооперації і в той же час фіксував подвійність її становища на початку непу. З одного боку, кооперація звільняла з підпорядкування Наркомпроду і отримувала певні можливості для розгортання самостійних операцій. З іншого боку, зберігався ряд рис, притаманних до непівського етапу розвитку: зокрема, знову підтверджувався принцип обов'язкового вступу у споживчі товариства всього населення країни. Як і раніше, передбачалося, що в кожній місцевості повинно бути одне споживче товариство; при цьому кожен громадянин приписувався до одного з його розподільчих пунктів, що здійснювали нормоване постачання населення. Виокремлюють чотири форми кооперативних товариств: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство» [4, 272]. Серед селян, які займалися промислами, найпоширенішим були складово-сировинні товариства. Вони не вимагали усупільнення, а лише забезпечували його членів сировиною та збували продукцію.

Для селян, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження. Тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. Рівень кооперування сільських кустарів був низьким. Кооперативні підприємства не викликали економічного зацікавлення у селян, саме тому селянські промисли виявилися найменш кооперовані. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів на Харківщині виявився взуттєвий та шкіряний – 30%, з обробки рослин – 21,8%, деревообробний – 12,4% [10, 33–35]. Разом це склало 33,4 % всіх кустарів краю.

Висновки. Приведений аналіз розміщення і розвитку місцевих кустарних промислів показав, що одне виробництво поширено по всій території краю, а інше – зконцентроване лише в небагатьох селах. Остання обставина залежить, звичайно, перш за все від природних умов і частково від умов, створених економічним життям населення. Також на розвиток місцевих промислів впливала специфіка сільськогосподарського виробництва, землезабезпеченість і історично-еволюційний розвиток селянських промислів.

Список використаної літератури

1. Рыбников А. А. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – М. : Экономическая жизнь, 1923. – 47 с.
2. Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства / А. А. Рыбников. – М. : Тип. Т-ва «Кооперативное издательство», 1926. – 63 с.
3. Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929) / О. Сушко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
4. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємство селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія / В. В. Олянич. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.
5. Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік) / Центральне статистичне управління УСРР. – Х. : Уряд. друк. ім. Фрунзе, 1927. – № 115. – 193 с.
6. Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ. – Х., 1927. – № 1 (6). – 43 с.
7. Статистика України. Сер. 10. Статистика праці / Центральне статистичне управління УСРР. – Х. : Харківське обласне управління статистики, 1925. – 527 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. 29. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отд. 2. Занятия. – М. : ЦСУ Союза ССР, 1930. – 522 с.
9. Труды Центрального статистического управления / СССР. – М., 1928. – Т. 33, вып. 2. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г. – 399 с.
10. Вісник кустарно-промислової кредиткооперації України. – Х., 1928. – № 5. – 47 с.

Одержано редакцією 10.02.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Анотація. *Ланченко А.С. Крестьянские промыслы на Харьковщине в 20-е годы XX ст. Стаття посвящена територіально-отраслевому розміщенню крестьянских кустарных промыслов. Исследовано отдельные местные промыслы, административно-территориальное размещение ее отраслей, динамику субъектов ведения хозяйства, социальные характеристики.*

Ключевые слова: новая экономическая политика, кустарь, промыслы, сельское хозяйство, Харьковщина.

Summary. *Lapchenko A.S. Peasant industries in Kharkiv in the 20 years of the twentieth century. Background research related to the lack of study topics in historiography. The article is a study of peasant industries in Kharkov in 1920. Kharkiv (Sloboda) - a large region that by 1925 largely coincide with the boundaries of the Kharkiv province, and in 1925–1930 he. Was divided into several provinces - Kharkiv, Sumy, Kupyansk, Izyumsky, Okhtyrsk. The chronological scope of article covering the period from 1921–1929. Within which implemented the New Economic Policy. The article is devoted territorial and sectoral allocation of rural crafts in Kharkiv region. Studied some local crafts, their geographical distribution by province, dynamic entities, social characteristics. Of all the branches of local crafts the most common in the province were: forging and metalwork craft, sewing, shoe and leather part kushnirnyy trades, carpenter, cooper and wheel, weaver fish. Territorial prevalence of other industries, except for pottery production, is weak.*

Key words: new economic policy, artisan, crafts, agriculture, Kharkiv.

УДК 94(477)«1932/1933»

С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко

ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.*

Анотація. У статті розкрито зміст та сутність радянської податкової політики в українському селі в умовах голодомору 1932–1933 рр. З'ясовано, що одним із засобів цього штучного нищення населення, насамперед селянства, в УСРР (УРСР) були податки. Авторами розкрито, що посилені темпи колективізації в першій половині 1930-х рр. докорінно змінили частково відновлене в добу непу село. Форсоване будівництво колективного господарювання не позбавило селянство різних повинностей, натомість вони ще більше мали стимулювати залучення селян до фінансової сфери держави. Доведено, що серед багатьох причин Голодомору в УСРР, який був результатом економіко-репресивної політики, вагоме місце посідає податкова політика сталінського режиму. Реформована система податкових вилучень із сільського населення, що утвердилась у 1930 р., стала важливим чинником у здійсненні «соціалістичних перетворень на селі».

Ключові слова: Голодомор, податки, податкова політика, українське селянство.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних і суспільно-політичних реаліях зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Серед найважливіших проблем новітньої історії України значне зацікавлення викликають трансформаційні процеси в економіці сільського господарства в період формування та становлення радгоспно-колгоспної системи у 1930–1939 рр. Зокрема, незважаючи на загально чисельну історіографію, що стосується Голодомору 1932–1933 рр. [1], малодослідженим залишається соціально-економічний аспект функціонування тогоріч податків на селі. Це, безперечно, визначає актуальність обраної теми. Відомо, що одним із засобів цього штучного нищення населення, насамперед селянства, в УСРР (УРСР) були податки. Отже, запропонована тема дослідження має наукове та суспільно-політичне значення, що й зумовило звернення автора до її вивчення.

Мета статті. Автори статті ставлять за мету розкрити сутність та зміст радянської податкової політики в українському селі під час Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. «Запровадження нового періоду нової економічної політики», як назвав Й. Сталін початок 1930-х р., сприяло зміцненню нового колгоспно-радгоспного ладу [2, 258]. Однак це жодною мірою не свідчило про позитивні зрушення в добробуті селян. Із початком колективізації радянське керівництво розпочало будівництво радгоспно-колгоспного села. Селянство неоднозначно сприйняло процес об'єднання в колективні господарства. Як свідчать джерела, рушійною силою в побудові нового устрою стала колишня біднота, а також та частина селянства, що з тих чи інших причин відмовлялася працювати на землі та створювала так званий політичний актив на селі (комнезами). Селяни, які «добровільно» погоджувалися віддати державі всі свої знаряддя праці,

* Публікація містить результати досліджень за держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)